

УКРАЇНСЬКЕ МІЖМОР'Я: СТАБІЛІЗАЦІЯ У ЧАС ВИКЛИКІВ

Стратегічне значення півдня Херсонської та Запорізької області України, а відтак особлива цінність підтримання стабільності у цьому регіоні¹ залишилася незмінною з часу підготовки Центром близькосхідних досліджень рекомендацій, вперше оприлюднених у листопаді 2019 року.² Деструктивні тенденції на цих теренах можуть мати непропорційно великі негативні наслідки через ризик втручання Російської Федерації та розширення зони збройного конфлікту. Міждержавна конфронтація між Росією і Україною триває. Пов'язані з російською владою структури продовжують підривну діяльність у регіоні на рутинній основі³.

За цей час регіон продемонстрував достатню опірність потужним впливам трьох негативних чинників. Перший з них, пандемія COVID-19, мав глобальний характер. Втім його вплив на регіони і громади з меншими ресурсами був більш потужний, особливо враховуючи важливіше значення для півдня України туризму, а також дрібнооптової торгівлі продукцією сільського господарства.

Другий чинник мав загальнодержавний характер. Новий етап адміністративно-територіальної реформи, зменшення числа районів, по суті був спрямований на економію державних адміністративних видатків. Потенційно вибухонебезпечні проблеми переналагодження системи повсякденного адміністрування базових для громад соціальних процесів є загальнонаціональним викликом. Але вже саме по собі зменшення кількості

¹ Скадовський, Каховський, Генічеський райони Херсонської області, Мелітопольський та Бердянський райони Запорізької області.

² «Українське міжмор'я: інвестиції в безпеку людини для зміцнення безпеки Європи» - <https://www.prostir.ua/?news=ukrajinske-mizhmorya-investytsiji-v-bezpeku-lyudyny-dlya-zmitsnennya-bezpeky-evgoru>. Даний матеріал готувався за аналогічною методологією, за результатами роботи експертів Центру близькосхідних досліджень після роботи у регіоні та з використанням результатів фокус-групових інтерв'ю, інтерв'ю з представниками місцевих органів влади, ЗМІ, громадськими активістами, інформації щодо індикаторів безпеки людини, наданої місцевими органами державної влади та місцевого самоврядування.

³ Досить відзначити резонансні затримання Службою безпеки України осіб, яких підозрювали у зв'язках з російськими спеціальними службами у Херсоні у серпні 2020 та Генічеську у січні 2021 року, адміністраторів політичних Телеграм-каналів, зокрема для авдиторії у Херсоні та Запоріжжі, які використовувались для інформаційних операцій у лютому 2021.

«адміністративних інвестицій», включаючи стабільні робочі місця у державному секторі, становить більшу проблему для бідніших регіонів.

Нарешті третім, вже специфічно регіональним та обмеженим у часі викликом стали наслідки потужно трансльованих в українському медіа-просторі побоювань щодо можливості здійснення Російською Федерацією військового вторгнення на півдні України під прикриттям масштабних навчань «Кавказ-2020». Безпрецедентна концентрація російських військ в Криму поблизу лінії розмежування справила суттєвий негативний психологічний вплив на місцеве населення.

Наразі жоден з цих викликів не призвів до масштабної дестабілізації. Але громади регіону, безперечно сплатили свою соціальну ціну у вигляді обмеження доступних ресурсів, втрати сподівань на покращення ситуації у частини мешканців. Відтак регіон у майбутньому може виявитися менш опірним до нових потрясінь та досі потребує зовнішньої підтримки⁴.

Водночас, попри збереження актуальності переважної частини рекомендацій, наданих на попередньому етапі моніторингу Центру, можна констатувати, що наразі сподівання на прискорення розвитку у національному масштабі, який би міг стабілізувати і українське Міжмор'я, не реалізувалися.

За таких умов відсутні реальні можливості значного зростання економічних інвестицій у Міжмор'я. Відсутність кричущих проблем «тут і зараз», поступове звикання до безпекових викликів в Україні як до «нової нормальності», не дозволяє сподіватися і на принципове зростання надходжень зарубіжної донорської допомоги.

У нинішньому форматі відповідні ресурси на Херсонщині можна приблизно оцінити у 6 % бюджету Херсонської області. Програми зарубіжної допомоги перекривають «вузькі місця», на які складно, а іноді, через адміністративні причини, практично неможливо отримати кошти за рахунок публічних фінансів. Підтримка донорів часто спрямована на розвиток як соціального капіталу, так і інфраструктури, на підтримку особливо уразливих груп та територій. **Тож її позитивний вплив на підтримання стабільності у регіоні значно більший за ці формально скромні цифри.**

⁴ Варто відзначити що і українське Міжмор'я зробило і робить значний внесок у захист України від агресивних дій Російської Федерації, подолання гуманітарних наслідків конфлікту на Донбасі. Зокрема у регіоні успішно інтегрувалися внутрішньо переміщені особи з окупованих або постраждалих від бойових дій територій. Характерна цитата з фокус-групи у Приморську: «Вот когда началась война, когда массово приехали люди, вот тогда может эта проблема както и обострилась. Потому что их приехало много и это была определенная группа людей, о которых по-всякому говорили и которые были, как бы не наши. Потом, когда уже прошло время, я бы даже никогда не вспоминал. Приезжие, не приезжие.»

Водночас цілком очевидно, що навіть подвоєння чи потроєння відповідної допомоги не здатне принципово змінити ситуацію. Здатність самого регіону для генерування економічних ресурсів, необхідних для його розвитку, обмежується низкою об'єктивних чинників. Зокрема таких, як проблемна демографія, високі транспортні видатки, зокрема пов'язані з кардинальним обмеженням транзитних потоків через регіон внаслідок агресії Росії.

За таких умов критерієм успіху підтримки українського Міжмор'я має стати не досягнення «великих перемог», а уникнення «великих невдач». Іншими словами підтримка має сприяти громадам регіону у конструктивному вирішенні конфліктів та забезпеченню нелегкого завдання з підтримання соціальної стабільності за умов дефіциту ресурсів.

Тим більше, що результати місцевих виборів восени 2020 року у регіоні продемонстрували укорінення реальних демократичних процесів та цінностей на місцевому рівні. Змінюваність місцевої влади, потужна конкуренція за право представляти інтереси громади, плюралізм репрезентації політичних сил у місцевих радах наочно це доводить.

Звісно, зворотною стороною медалі є застосування на місцевому рівні «чорних» і «сірих» електоральних технологій, раніше характерних більшою мірою для національних виборчих кампаній, проблеми компетентності деяких нових голів громад та депутатів місцевих рад. Але відповідальна перед населенням місцева влада потенційно здатна стати ефективним стабілізуючим гравцем, спроможним ефективно взаємодіяти з іншими акторами у розв'язанні проблем регіону та медіації конфліктів.

У цьому контексті можна рекомендувати:

Сприяння зниженню негативних побічних наслідків адміністративно-територіальної реформи

Відносна інституційна та фінансова слабкість районного рівня влади попри процес укрупнення районів серйозно посилює потребу у стимулюванні **співпраці між громадами** у задоволенні тих потреб життєдіяльності та розвитку, які важко або неможливо реалізувати їм самотійно, зокрема через такий інструмент, як **договори про співробітництво між громадами**. Йдеться, наприклад, про утримання об'єктів соціальної інфраструктури, які працюватимуть в інтересах кількох громад, створення спільних комунальних підприємств тощо.

Однією з можливих форм такого стимулювання можуть бути додаткові ресурси від держави чи донорів до залучених ресурсів громад, спрямованих

на реалізацію спільних проектів.

Потрібна методична і організаційна допомога з боку державних органів України, насамперед Міністерства розвитку громад і територій України, у взаємодії з Національним агентством з питань державної служби, щодо підготовки та забезпечення доступності відповідних курсів **для навчання/підвищення кваліфікації** голів громад, депутатів місцевих рад, службовців органів місцевого самоврядування, формування та оновлення інформаційних допоміжних матеріалів, доступних «он-лайн». Цьому процесу можуть сприяти зацікавлені міжнародні та українські громадські організації, особливо у контексті поширення позитивних практик, «історій успіху».

Зниження у рамках реформи кількості районів мало наслідком скорочення **присутності поліції** у розташованих неподалік від Криму колишніх районних центрах, таких, як Чаплинка, Каланчак та Приморськ, що негативно впливатиме на відчуття захищеності громадян⁵ та, вірогідно, рівень громадської безпеки.

Задля адресування цього виклику необхідно зробити територію Міжмор'я пріоритетом у реалізації програми «Поліцейський офіцер громади». Важливо також вчасне посилення спроможностей місцевих правоохоронців силами Національної гвардії для патрулювання, особливо у періоди збору врожаю (для запобігання рейдерству), напливу відпочиваючих у рекреаційних зонах у курортний сезон.

Зменшення присутності поліції може бути частково компенсоване **муніципальними охоронними структурами та добровільними об'єднаннями громадян зі сприяння охороні громадського порядку**. Важливим завданням є налагодження взаємодії поліції з цими формуваннями, а також **забезпечення належної правової підготовки їх членів** аби запобігти порушенням прав і свобод людини у їх діяльності.

Одним з напрямків уникнення ризику зниження доступності адміністративних послуг у зв'язку з укрупненням районів може стати запровадження нових форматів роботи **Центрів надання адміністративних послуг**, включно зі створенням мобільних підрозділів, які б могли відвідувати віддалені від районного центру територіальні громади за певним графіком.

Традиційно найбільш вразливі у ситуації будь яких криз люди у скрутних життєвих обставинах та з обмеженими можливостями. Наслідком скорочення

⁵ Можливим наслідком таких настроїв стало стрімке зростання кількості легально придбаної вогнепальної зброї у населення регіону. У південних районах Херсонської області кількість одиниць такої зброї збільшилась лише за 2020 рік з приблизно 5800 до 9600, а південних Запорізької більш ніж подвоїлося – з 9800 по 20300 одиниць.

числа районів та передачі повноважень у ОТГ стала глибока криза наявної системи **соціальної роботи**.

Для попередження маргіналізації вразливих категорій населення, яка матиме суттєвий негативний вплив на рівень людської безпеки у регіоні, важливою є якомога швидша перебудова системи соціальної роботи на більш гнучку, з вищою роллю територіальних громад та зацікавлених громадських організацій. Певною моделлю могли б стати уже апробовані на Львівщині механізми роботи з вразливими категоріями населення за умов децентралізації.

Сприяння збільшенню доступних місцевих ресурсів для розвитку

Навряд чи можна сподіватися на суттєві економічні трансформації у регіоні Міжмор'я без зміни загальнонаціонального ділового та інвестиційного клімату. Водночас наявні резерви зростання ефективності регіональної економіки навіть за збереження теперішніх умов.

Однією з основних галузей економіки у Міжмор'ї залишатиметься **сільське господарство**. У цілому воно успішно розвивається. Водночас, наявна низка проблем, вирішення яких привело б до позитивних економічних та соціальних ефектів.

Враховуючи зростаючі ризики землеробства у регіоні, зокрема, вірогідно, пов'язані зі змінами клімату, важливим є розвиток **системи страхування ризиків** сільгоспвиробників. Потрібні і заходи спрямовані на **протидію процесам опустелення**, зокрема впорядкування власності на лісосмуги, що дозволить ефективніше боротися з їх несанкціонованим знищенням.

Розбудова **інфраструктури зберігання продукції** сприятиме зростанню економічної ефективності овочівництва і потенційно, може суттєво підвищити доходи місцевих виробників, включно з дрібними.

Джерелом зростання податкових надходжень для місцевих громад можуть стати заходи з **активізації оформлення майнових прав на землю**, що зокрема, потребує відповідної розпорядчої діяльності Кабінету Міністрів України щодо інвентаризації земельних ресурсів. Додатковим позитивним ефектом упорядкування майнових прав на земельні ділянки посилить боротьби з рейдерством (яке формує основний попит на насильство у регіоні) і залученням кримінальних груп до перерозподілу необлікованих сільськогосподарських угідь.

Важливо також забезпечити **прозоре функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення**. Конфлікти, пов'язані з зміною

власності на землю у регіоні розглядають як потенційно найбільш небезпечні⁶.

У справі залучення інвестицій важливо чітко сконцентрувати обмежені ресурси місцевих державних та регіональних органів влади, об'єднаних територіальних громад на сприянні залученні **іноземних інвесторів з Туреччини**, які вже проявляли інтерес до регіону, зокрема надання їм з боку регіональних органів державної влади, органів місцевого самоврядування консультативної допомоги, підтримка у проходженні адміністративних процедур, сприяння у налагодженні контактів з місцевими жителями.

Традиційним інструментом підвищення потенціалу дрібних учасників ринку є **кооперація**, як виробнича, так і споживча. Водночас її просування у регіоні ускладнене поширеними негативними асоціаціями з радянськими формами псевдо-«колективної праці», загальним браком довіри до інституцій, що потребує додаткових стимулів до об'єднання. Йдеться про рекламні компанії, насамперед виступи авторитетних осіб перед потенційними кооператорами з успішним досвідом діяльності у відповідній сфері кооперації, надання безкоштовно чи за пільговими цінами обладнання, співфінансування проектів.

Важливим напрямом об'єднання зусиль місцевих акторів є також розвиток **бізнес-асоціацій**. Вони можуть бути корисним інструментом для донесення позиції бізнесу до органів влади, формування прийнятних правил гри, попередження та розв'язання конфліктів у відповідному середовищі, захист інтересів власних членів від корупційних посягань.

У випадку успішного розвитку у перспективі бізнес-асоціації можуть взяти на себе і деякі соціальні функції.

Особлива роль бізнес-асоціацій може бути у справі **забезпечення виходу з тіні значної частки туристичного бізнесу**. Модель «приватизації» прибутків за рахунок експлуатації природних ресурсів та перекладення на громади видатків від перебування туристів (вивіз сміття, додаткове навантаження на інфраструктуру тощо) фактично замикає відповідну галузь в регіоні у безперспективній ніші «найдешевшого доступного відпочинку»⁷.

⁶ Відповідь місцевого депутата (Скадовськ) про конфліктний потенціал: «по всей Украине это прежде всего реформа по продаже земли.»

⁷ Цитата з інтерв'ю депутата місцевої ради Скадовська: «Підприємці перед сезоном кричати — давайте закупім песок. Но когда предлагаеш — ніхто. Все кричат давайте убирать! Підприємці оформлені как дома, где проживает один человек і вода і мусор оплачивают по мінімалку, а кричат про давайте убирать.»

Цитата з фокус-групи у Генічеську – «Ну а за туристичний збір і казати нічого не буду. Там система контролю його збирання не налаштована, тому якщо там хтось... я оце зі своїми товаришами спілкуюся, всі кажуть: от, коли вони почнуть робити щось на вулиці, тоді я почну сплачувати туристичний збір. А я кажу: а от прийди і вимагай від них робити щось на вулиці. Що ти відповіси, якщо тебе спитають, а скільки ви

Важливим як для соціальної атмосфери у Міжмор'ї так і отримання додаткових ресурсів на соціальні проекти є заохочення до **благодійності** у середовищі місцевих заможних громадян. Співпраця з ними міжнародних та загальнонаціональних донорських організацій може мати синергетичний ефект за рахунок знань таких громадян про місцеві потреби, простішої комунікації з ними осіб, які потребують соціальної допомоги, попередження необґрунтованих звернень за такою допомогою.

Залишається незадоволеним запит місцевих жителів віддалених територій на **забезпечення освіти для дорослих**, зокрема для бізнес-освіти, набуття нової спеціальності тощо⁸. Водночас у регіоні наявні й позитивні приклади такої діяльності⁹.

Інформаційна сфера

Особливе занепокоєння викликає фактичне перебування в інформаційному полі окупованого Криму жителів безпосередньо прилеглих до території півострова громад, що посилює їхню вразливість до дестабілізуючих впливів. Причиною цього є більш потужні ретранслятори теле- та радіомовників з окупованих територій.

Відповідно, є потреба визначитися зі способом реакції на цей виклик: чи то симетричне збільшення потужності сигналу українських мовників чи пошук дешевших альтернатив, таких наприклад, як безкоштовне чи за невелику плату забезпечення жителів відповідних громад доступом до мережі Інтернет та пакетами інтернет-телебачення.

Для забезпечення якісної суспільної дискусії як основи демократії, зокрема і на місцевому рівні, важливою є підтримка локальних ЗМІ та блогерів з метою створення якісного українського наративу. Потенційно корисним інструментом може стати створення регіональної інтернет-платформи, як форуму для місцевої медіа-спільноти, розміщення віртуальних курсів з журналістики та зі створення контенту, координації спільних проектів та донорів.

Корисними були б більші інвестиції Національної суспільної телерадіокомпанії України у виробництво місцевого контенту у Міжмор'ї.

сплатити туристичного збору?».

⁸ Цитата з фокус-групи у Чаплинці: «І трохи якоїсь освіти отримать, хотя би якісь навички. А для цього в громаді повинні бути якісь курси. Для людей середнього віку, для молодежи не надо в принципі, в школі їх цьому вчать. А от нашого віку, от ми тут зібралися, від 35 до 65 років, то запросто ми можем ще розпочать якусь власну справу, якийсь бізнес, отримавши невеличкі якісь навички якоїсь діяльності.»

⁹ Цитата з фокус-групи у Мелітополі: «Зараз буде стартувати ще й проект, де будуть навчати, як запускати проекти. Не просто, як заповнювати апікаційну форму, а повністю.»

Сфера оборони та цивільно-військове співробітництво.

Не втручаючись у суто військові питання забезпечення оборони українського Міжмор'я від можливої агресії Росії з боку тимчасово окупованих територій України, можна констатувати необхідність вирішення **питань облаштування військовослужбовців передислокованих у регіон військових частин**, зокрема у контексті забезпечення серед місцевого населення престижу держави та військової служби, попередження можливих конфліктів за участі військовослужбовців¹⁰. Відповідні державні інституції мають здійснювати контроль за виконанням Указу Президента України №44/2016 про шефство над військовими частинами.

Прилегли до окупованого Криму території мають стати пріоритетом при розбудові системи **територіальної оборони** як важливого інструменту у забезпеченні захисту як від так званих «гібридних загроз», так і щодо реакцій на надзвичайні ситуації природного та техногенного характеру. Участь у територіальній обороні важлива і у контексті формування у місцевого населення усвідомлення нерозривності військової безпеки України та їх громад.

Гармонізація природоохоронних правил на заповідних землях і інтересів громад

Враховуючи дефіцит економічних ресурсів у регіоні та традиційні способи господарювання, виникає конфлікт між потребою у збереженні природної спадщини, підтриманням екологічного балансу – з одного боку та економічними інтересами, а в окремих випадках навіть способом життя місцевих мешканців¹¹.

У контексті запобігання ескалації таких конфліктів важливі проекти щодо Чорноморського біосферного заповідника, біосферного заповідника «Асканія Нова», Джарилгацького національного природного парку, Національного

¹⁰ Цитата з інтерв'ю з місцевим депутатом (Скадовськ): «Велика проблема в тому що у нас є військова комендатура, так от у неї дуже багато проблем з цими морпехами, а там 8 оздоровчих дитячих закладів».

¹¹ З інтерв'ю місцевого депутата (Скадовськ): «Коли створювали Нацпарк декілька років була конфліктна ситуація. Коли Нацпарк створювався, райрада погоджувала створення, тоді було інше законодавство, тоді на території нацпарків було заборонено промислове полювання. ... Ми погодили проект, а потім промислове полювання прибирають, і на території нацпарків заборонено "полювання". Крапка. Все полювання. Жителі нашого району вони все життя їздили туди на полювання — качка, на відкриття сезону, ліспгосп давав їм відстрілочні квитки, воно було все законодавчо врегульовано. А потім — бац і все, ви туди не їдете, але це територія ліспгоспу а на материковій частині де полювання на фазана на куропатку, в посадках в прибережній зоні — знову ж таки полювання закрили. Ну і виходить що все таки для місцевих жителів, те що ми сподівалися що Нацпарк стане гарантом того що буде збережена екологія, буде збережена затока, і острів, ми підтримували це рішення і навіть починали цю роботу самостійно щоб нацпарк зберіг це все. У нас все вийшло навпаки — Нацпарк ущемив інтереси місцевих жителів, з тим же полюванням, з рибалкою теж багато проблем».

природного парку «Олешківські піски», Приазовського національного природного парку, Азово-Сиваського національного природного парку, спрямовані на формування спільних інтересів місцевих громад та екологів¹², створення економічних стимулів для підтримки функціонування відповідних природоохоронних територій місцевими жителями із залученням міжнародних природоохоронних організацій.

Політико-дипломатична боротьба за деокупацію Криму як джерело ресурсів для Херсонщини.

Враховуючи невдачу спроб української влади знизити рівень конфронтації у відносинах з Росією, втратила актуальність рекомендація щодо можливого часткового відновлення традиційних економічних зв'язків регіону з Кримом.

Водночас, необхідно шукати шляхи використання у регіоні тих ресурсів, які вкладатимуть держава, міжнародні організації, інші суб'єкти у проекти, пов'язані з деокупацією Криму. Адже завдяки територіальній близькості та постійному потоку громадян України, які проживають на окупованій території, це найкраще місце для комунікації з ними та моніторингу актуальної ситуації у Криму¹³.

У Херсонській області вже тимчасово розміщено деякі з органів влади в Автономній Республіці Крим. Водночас можливе розміщення у регіоні ресурсів та мереж інших зацікавлених акторів, що крім безпосереднього, хоч і обмеженого ефекту для місцевої економіки, відкриває можливості і для поєднання проєктів, спрямованих на Крим та Міжмор'я, залучення до таких чи специфічно спрямованих на окуповані території проєктів місцевих активістів.

Попередження спроб роздмухати міжетнічні конфлікти¹⁴

Потребує подальших зусиль пошук належного балансу між збереженням історичної ідентичності турків-ахиска та їх інтеграцією у місцеві громади з можливим партнерством зі структурами Туреччини.

¹² У місцевих жителів формується усвідомлення необхідності збереження природної спадщини та раціонального природокористування. Цитата з фокус-групи в Бердянську: «Просто его использовали последние лет 20 просто беспощадно, тралом выгребали дно... рыбу, растительность, все, что было, они просто уничтожали. Сейчас вылов вроде бы запретили. С 15 августа должны были давать разрешение на вылов. Через науку они вроде как пытались. Но вроде бы как не выдали. Морю нужно отдохнуть и восстановиться. Ему не давали этого сделать.»

¹³ У січні 2021 року ОБСЄ збільшило на 4 особи кількість своїх спостерігачів на Херсонщині саме з цією метою.

¹⁴ Щодо наявних передумов до таких конфліктів, цитата з фокус-групи (Чаплинка): «Скажу за молодьож... Може старші єсть турки, вони більш виховані... но їхня молодеж, хлопці, це просто ото рви і викинь. У них немає уваження до наших старших, і женщин, і мужчин, ні до дівчат, вони считают себе такими... можуть там і плюнуть, і оскорбить, і обізвать. На дискотеках одні заварушки – тільки вони, понапиваються...»

Деконструкція культури бідності як перешкоди для розвитку

Загальнонаціональною проблемою, але особливо загостреною у Міжмор'ї, є специфічна культура бідності, як стає способом життя чималої групи людей, що набуває ознак спадковості. Формуванню такої культури сприяють як структурні чинники, так і суб'єктивні відчуття людей. Щодо останніх, то тут, власне, йдеться про цілий пласт суспільних цінностей, настанов, моделей стилів життя, що схвалюються суспільством, які при цьому консервують бідність¹⁵.

Для подолання відповідних установок зокрема потрібна пропаганда заможності як результату власних зусиль для подолання негативного образу заможних людей, який дістався у спадок від радянського періоду, організація навчання населення правильному бюджетуванню власних ресурсів. Це можуть бути не лише бізнес-передачі, а й розважальні твори з відповідними рольовими моделями (як то серіали).

Історична спадщина

Довгостроковим напрямом, спрямованим на посилення стійкості регіону до маніпулятивних впливів російської пропаганди, яка широко використовує «цивілізаторську місію Російської імперії» для легітимізації агресивної політики РФ, є укорінення у суспільний дискурс адекватних уявлень про різні історичні періоди, як то часи Великого князівства Литовського, Кримського ханства, Османської імперії, Перших українських визвольних змагань. Зокрема йдеться про проведення відповідних досліджень, включаючи археологічні, культурно-просвітницькі заходи, тематичні передачі у місцевих та загальнонаціональних ЗМІ, організації фестивалів реконструкторів тощо.

Сприяння науковим дослідженням та моніторингу приморських (узбережних) територій і прилеглих акваторій

Характерною для регіону проблемою є розмивання/підтоплення територій на морському узбережжі що особливо чутливо для вкрай важливого для місцевої економіки їх експлуатації в рекреаційних цілях. Для вчасного діагностування відповідних проблем, пошуку ефективних та економічно-ефективних шляхів їх розв'язання наявна потреба забезпечення ресурсами комплексних геоморфологічних та гідрологічних досліджень узбережних територій та прилеглих акваторій, насамперед поблизу населених пунктів та приморських рекреаційних зон.

¹⁵ Культура (субкультура) бідності в Україні (Центр близькосхідних досліджень (AMES), Аналітичний центр УКУ, за підтримки МФ «Відродження») - <http://sociology.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/10/KULTURA-BIDNOSTI-V-UKRAYINI.pdf>